

ПОБУТ ТА ЗВИЧАЇ УКРАЇНСЬКИХ МАТРОСІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

У статті проаналізовані архівні матеріали про побут та звичаї українських матросів, зібрані Д.Яворницьким.

Ключові слова: вільні матроси; судно; матроський народний календар; морські святині; служба, звичаї та обряди на флоті.

Етнографічна спадщина Дмитра Яворницького й до сьогодні зберігає важливість та актуальність. На нашу думку, значний науковий інтерес становлять зібрані ним численні матеріали про побут та звичаї українських матросів, які зберігаються в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського. Вчений досліджував матроський календар, обряди та звичаї, пов'язані з будівництвом суден, матроські святині, військову службу, а також фольклор¹. В етнографічній літературі ця тема досі малодосліджена.

З другої чверті ХІХ ст. для служби на судах часто набирали так званих “вільних матросів”. Вони були об'єднані в особливі цехи, чи матроські товариства, до яких могли добровільно поступати молоді люди з міщан, вільновідпущених та різночинців. Метою заснування цехів було забезпечення купецького флоту підготовленими матросами. Ті, хто вступав до цеху, звільнялись від сплати податків і повинностей, за що зобов'язувались служити не менше десяти років. Перші п'ять років матроси практикувались переважно на невеликих військових кораблях і за цей час отримували речове й провіантське забезпечення нарівні з лінійними матросами, у яких на погонних удзиках були зображення якірців².

Д.Яворницький досліджував календар матросів, і дійшов висновку, що, хоча він і був традиційним, але до нього були внесені корективи, оскільки робота матросів мала специфіку. Наприклад, про літо було мало записів, тому, що матроси влітку багато працювали. Осінь тривала до середини листопада. В цей період матроси були в плаванні. Зимувони проводили вдома, а весною готували судна до плавання. Матроси – сезонні робітники. Роботу вони починали відразу після весняної повені на Дніпрі і плавали поки річка не замерзне. Удома залишались лише жінки з дітьми. Зимовони йшли в очерет, били (косили) його на продаж та для себе – на дахи, огорожу, паливо. Окрім того, вони господарювали, займались торгівлею, землеробством, ловили раків³.

Кожне судно мало свого кухаря, який смажив м'ясо, варив каші, а продукти для цього купляли на ринку⁴. Матроські кухні влаштовувались і на березі, Тоді в них працювали декілька кухарів. Іноді вони робили один одному капості: “Один одному дрова покрадуть, подошву бросять, м'ясо бувало виташуть, а туди подошву, старий ботінок. А знаєте, команда как смотрела на кухаря?” Після цього кухар втік “пока злость перестане кіпеть”⁵.

На зиму, коли закінчувалась навігація (приблизно 15 листопада), матроси повертались додому. Якщо зима заставала їх у порту то вони там залишали на зиму свої судна – в Ялті, Севастополі, навіть у Синопі. Більшість суден на зиму поверталась в Олешки. Для охорони судна матроси наймали двох сторожів – один стеріг судно вдень, другий – уночі. Крім того, до їхніх обов'язків входило оббивати кригу “штричкою або люшнею”. По закінченні зими сторожам платили гроші і дякували⁶.

Д.Яворницький дослідив звичай святкування матросами Нового року. Вони збирались разом і йшли до свого шкіпера або лоцмана. Заходили в будинок, вітали з Новим Роком та новою навігацією. Потім шкіпер запрошував всіх до столу, дякував, що прийшли і наприкінці давав гроші на

могорич. Бувало й таке, що коли матроси гарно підпивали, то починали співати “многіє лета”⁷.

В середині лютого, шкіпери починали запрошувати на службу матросів, особливо тих, які вже мали досвід. В першу чергу, на судно записували матросів, які добре зарекомендували себе в минулому сезоні.

Якщо судно зимувало не в Олешках, а десь далеко від дому, шкіпер домовлявся з матросами й вони вирушали раніше тижнів на два. Матроси добиралися до судна на свої власні гроші, шкіпер не оплачував їм дорогу (саме через це дешево наймали матросів з весни), але задаток видавав обов’язково. Коли їхали у далеке плавання, команду благословляли і видавали маленькі ікони, які вішали на груди. Перед відплиттям, “поливали дорогу”, на судні правили молебень і обідали⁸.

Першою на судно прибувала команда. Власник не мав права їхати першим. Коли він приїжджав і підіймався на палубу по трапу, відразу піднімали прапор. Потім шкіпер або власник судна ставив могорич. На судні обов’язково служили молебень із “водосвятієм”. Освячувались паруси, щогли, палуба. Після освячення всі сідали обідати. Присутність священика, шкіпера, боцмана, власника судна й маклера була обов’язковою. Судно виходило в морське плавання після 1 березня⁹.

Д.Яворницький дослідив звичай святкування матросами Великодня. Дуже часто це свято заставало матросів у морі, тоді вони діставали хлібину, клали її на палубу (хлібина заміняла паску) і залишали на ніч з суботи на неділю. Хліб на ранок був в росі й матроси казали, що то Господь Бог освятив хліб росою. Потім всі разом молились Богу, сідали за святковий стіл обідати, “христосувались”, цілувались один з одним. Якщо йшли з дому перед Великоднем, тоді в церкві за тиждень-два святити паску і нею розговлялись¹⁰.

На літо шкіпер робив великі запаси харчів – солонину, галети, прісну воду у бочках. Коли судно припливало до Херсона або Одеси, до шкіпера, боцмана та матросів могли приїжджати жінки. Вони деякий час жили на судні, ходили в “трахтіри – развлекатись”. Коли на судно приїжджала дружина власника, на її честь обов’язково піднімали прапор. Якщо у подружжя не було дітей, а жінка не була боязкою, вона могла плавати з чоловіком весь час. Зазвичай жінки жили на судні 4 – 5 днів. Додому вони повертались пароплавом або на судні, якщо воно йшло в попутному напрямку¹¹. У роботі минало літо й осінь. Коли судно ставили на зиму, матроси повертались додому за свій кошт.

Дмитро Яворницький описав обряд похорон матросів. Коли помирав матрос у морі, далеко від порту, то його проводжали в останню путь без обряду. На великих суднах часто був священик, який правив панахиду, а якщо його не було, члени команди, перехрестившись, кидали покійника у воду. Перед цим матроса зашивали в парусину, прив’язували до ніг або голови шматок заліза або чавуну¹². Якщо порт був недалеко, то покійника ховали на кладовищі. На суші матроса ховали з “почотом”, з музиками, корогвами й прапорами. “Що багатший був моряк, то більше прапорів несли”, зазначав Д.Яворницький¹³. Труну покривали прапором, іноді на віко клали матроський кашкет. Труну до кладовища несли матроси. За покійником голосили жінки. Голосіння відбивало деякі специфічні моменти й особливості матроського життя, наприклад у голосінні матроска згадувала, як вона їздила до свого чоловіка-матроса в порт, як чоловік привозив їй подарунки; допомагав по господарству тощо¹⁴. Мати, оплакуючи сина згадувала як він навчався в морехідних класах, або як виглядала матроса додому з дороги:

“Та вийду на море,
Та всі суда припливають,
Та всі чужі муж’я приїжджають,
А мого хазяїна немає”¹⁵.

За своєю формою голосіння дуже нагадувало народні думи. За сином-матросом мати дуже побивалась і голосила:

“Ти ж мій чорнобривець,
Ти ж моє сонечко ясне,
Ти ж моя дєточка дорога,
Ти ж моя утроба,
Ти ж на чужій стороночці
Головочку положив...”¹⁶.

Коли всі збиралися на кладовищі, то голосили за померлим:

“ Ой боже мій
 Що ж ми будемо робити
 Зима йде і хліба нема
 А ви собі лежите
 Ой муж мій дорогий,
 Ти ж затула моя,
 А я ж за тебе затулялась
 Та й нічого не боялась
 Моє сонечко ясне,
 Ой ти ж моя, зоре.
 Ти світила, та й скоро потухла
 Ох цвіток мій дорогий,
 Ти ж розцвівся, та й скоро обпав”¹⁷.

В житті матросів велике значення мали вітер і погода. Від вітру – головної рушійної сили вітрильників, залежав добробут. Один з матросів, оповідаючи свій сон, порівнював себе з чумаками, себто паруса – їхні воли¹⁸. Коли вітру не було тривалий час й закінчувались припаси харчів, роздратовані матроси нецензурно висловлювали своє обурення. Вони вірили в магічну силу, що може відвернути хмару, відігнати дощ, змінити напрямок вітру. Наприклад, надували мішок і зав’язували канатом, промовляючи: “Тепер вітер уже не переміниться, цей уже зав’язали в мішку, другий буде.” Переносили його на другу сторону і випускали в парус, щоб був ходовий вітер прямо в корму. Окрім того, матроси просили Бога, щоб він змилювався й послав вітер. Також вони звертались до Миколи Чудотворця. Ікону з його зображенням виносили на палубу, ставали на коліна і молились. Коли і це не допомагало, то ікону викидали у воду.

Матроси намагались наперед дізнатись, якою буде погода і тому спостерігали за прикметами. Наприклад, якщо вода прибувала до берега, то буде низовка (з Одеси повіє низовий вітер). Вода “тікає” – горішній вітер (північно-західний). Сонце заходить червоним – вітряна погода, жовтим – гарна. Коли повітря тепле і вологе – низовий вітер. Якщо сонце заходить за хмару або дельфіни і морські свині впливають на поверхню буде шторм. Море піниться – зміна погоди¹⁹.

Д.Яворницький описав багато прикмет, за якими матроси дізнавались про погоду, вітер, наближення шторму. Всі вони базувались на природних явищах, на власному досвіді й спостереженнях. Він також записав матроські пісні, в основному, любовні й ліричні²⁰. До любовних пісень належать: “Нещаслива та дівчинонька, котра моряка любить”, “Как вивів на судно девушку”, “Як умірав качегар у топке”, “Мачты гнутья, ванты рвутся”, “Едет шхуна у моря”, “ Ты моряк, а я твоя”, “По синім волнам океана” та багато інших²¹. Вже з цих назв можна судити про характер матроської пісенної творчості.

Вільні матроси з Нікополя та Олешок були не лише досвідченими мореплавцями, але й чудовими корабелями. Історик А.Скальковський у своїй праці “Опыт статистического описания Новороссийского края” зазначав, що на Дніпрі було три верфі, найважливіша в Херсоні з конторою та краном, а дві інші для будування каботажних човнів, знаходились в Нікополі та Олешках²². Як зазначав Д.Яворницький, звичаї пов’язані із суднобудуванням, нагадували звичаї при будованні хати. Матеріал для судна шукав хазяїн. Для виготовлення ребер використовувався дуб, а сосна – для обшивки. Потім робили “закладщину” – фундамент, ставили на “стпель”, а потім на “кіль”, на ребра і закріплювали конструкцію. Коли все було зроблено на носі судна ставили хрестик із сосни, який мав захистити від лихої сили. Господар судна забивав перший гвіздок в хрестик, для того “щоб міцно було”²³. Майстер клав на палубу судна хліб, сіль і карбованець грошей. Перед спуском на воду священник служив молебень і освячував судно. Спуск – урочистий момент, до нього готувалися заздалегідь, пекли пироги, булки, купували горілку. Судно спускали по колодках, які змащували салом або милом. Перед спуском, останній клинок, який тримав судно, вибивав головний майстер. Спускаючи судно, співали “дубинушки”:

“- Ах дубинушка ухніть,
А зільоная сама пойдьоть...
А далі кричали:
- Ур - а - а ! і спускали”²⁴.

Коли судно було вже на воді, головного майстра теж кидали у воду. Багаті господарі суден, щоб надати спускові більшої урочистості, стріляли з гармат.

Після спуску майстрові підносили на тарілці подарунки – годинник, хліб, сіль, тканину на костюм. Помічники підіймали майстра “на ура”. Вони перев’язували його через плечі навхрест рушниками або рушником і хусткою. На судні “викидали” прапор червоного кольору. Після цієї процедури господар запрошував усіх, хто брав участь у будівництві судна і його спуску на воду, відсвяткувати подію. Після випивки гості бажали господарю “щоб судно браво ходило, та гроші заробляло”²⁵.

Д.Яворницький зробив багато записів про покровителя матросів Миколу Чудотворця. Цей святий користувався великою пошаною й популярністю серед дніпровських лоцманів, вільних матросів і взагалі серед моряків. Він був їхнім патроном, помічником у дорозі, посередником між Богом і людьми²⁶. Образ Миколи Чудотворця завжди знаходився в каюті шкіпера на “щуні”. До Миколи зверталися з проханнями, дякували йому за допомогу, служили молебень, оскільки вірили, що це може вберегти від нещастя, аварій, невдачі та інших негараздів. Молебень також відправляли, коли хотіли віддячити Богові за вдалий рейс або за врятування під час аварії²⁷. За народними віруванням, Миколай міг врятувати або покарати матроса, якщо він, наприклад, дав “обіт”, а потім його не виконав. Українські матроси часто служили молебень тоді, коли починався сезон і судно відпливало, коли поверталися назад і святкували закриття навігації, коли судно перший раз спускали на воду.

Існували легенди, що святий Миколай врятував матросів від загибелі. Д.Яворницький записав одну з них: “Їхав один чоловік по Дніпру каючком, який був загрузений дровами повністю, з обох боків до каюка були прив’язані по два брівна. Припливши до Новопавловська, почала йти дуже сильна течія, брівна які були на каюку відбили їх і вони розпливлись. Лодку залила вода. Чоловік думав, ну все смерть тут моя... Коли це глянув в ліву сторону і... побачив ікону Миколая Чудотворця, і в ту ж хвилину лодку з течії вирвало і понесло вправо, де течія була спокійніша. Так він ледве врятувався”²⁸.

В церквах України було багато “матроських” ікон. Зокрема, в церкві села Довгалівка зберігалася невелика за розміром ікона, із зображенням чотирьох святих, намальована місцевим художником-кустарем О.Волошиним. У цій же церкві також знаходився матроський кіот. Посередині ікони був зображений Юрій Змієборець на коні, який списом коле змія, збоку – цариця, а навколо цієї ікони береги (кайма), що склалися з кількох картин періоду Кримської війни. Посередині кайми стояли ініціали Н А 1854 рік. Посередині над ініціалами намальовані корона та Георгіївський хрест зі стрічкою. Під зображенням Юрія Змієборця читався підпис: “Робота Петра Волошина. 1910 рік.” Ікона була написана на дереві олійними фарбами, рама позолочена²⁹.

У Покровській церкві в Нікополі знаходився кіот, який поставили вільні матроси. Внизу в рамці був напис: “Цей кіот поставлений вільними матросами, які повернулись з походу, при обороні Севастополя 1857 року, вересень 15 дня.” У центрі – зображення Миколая та Івана Воїна³⁰.

Д.Яворницький описав життя матросів під час військової служби, дослідив специфіку їхнього навчання. Вільні матроси повинні були служити на флоті 5 років. Перед тим, йти на військову службу матрос тільки гуляв і пив протягом двох тижнів. Його називали рекрутом, дівчата перед від’їздом перев’язували хлопця рушником або хусткою. Виряджаючи матроса в дорогу, співали багато різних пісень.

В учбовому морському екіпажі викладали загальноосвітні предмети, стройові заняття, курс практичного плавання на суднах, а також Закон Божий Найбільш здібні, які готувались для корпусу морської артилерії, – вивчали початкову геометрію³¹. Влітку старші ходили в практичне плавання на суднах флоту, а молодші – на особливому навчальному судні.

Для того, щоб стати матросом, шкіпером або капітаном потрібно було здобути відповідну

освіту у спеціальних школах. Одна з таких шкіл, Олешківська мореплавна школа малого плавання, була заснована в 1891 році. В 1914 році її перейменували на школу “дальнього плавання”. Засновником цієї школи було благодійне товариство, створене місцевими моряками. Тут навчались безкоштовно, за рахунок держави, матеріальна допомога надходила і від земств. В школі працювали 5 вчителів. Першим завідувачем школи був капітан другого рангу Попов, потім Самарець, Григор’єв і останнім – Китаєв. Всі вони були місцевими жителями³².

Учні купували підручники за власний кошт, обладнання було шкільне. Гуртожитків не було, всі жили вдома, а ті, хто був здалеку наймали для проживання квартиру.

Спочатку учні ходили у вільній формі, потім була введена спеціальна морська форма – піджак, тужурка з мідними ʼудзиками, шапка-картуз, шинель і штурвали (погони). В 1917 році форму скасували³³.

У 1925 році Олешківська школа була приєднана до Херсонської морехідної школи, яка була заснована в 1885 році. Після об’єднання двох шкіл було утворено морський технікум³⁴.

Для того, щоб поступити в технікум, потрібно було закінчити міське училище, де учні навчались 4 місяці і також мати 15 місяців “стажу” (роботи на кораблі). Щоб отримати стаж, учні плавали матросами, помічниками і кухарями на різних суднах. Школа в Олешках готувала “штурманів малого плавання”. Щоб стати штурманом потрібно було провчитись 2 роки, на “штурмана дальнього плавання” навчання тривало від 3 до 4 років³⁵.

В школі вивчали арифметику, геометрію, початки тригонометрії, лоцію – науку про вміння визначення курсу, корабельну справу.

Херсонська школа вважалась кращою за Олешківську. В ній навчались матроси віком до 40 років. Тут викладали такі дисципліни: математику, фізику, алгебру, тригонометрію, морську практику, теорію корабельного будівництва, мореплавання, астрономію, метеорологію, законодавство. До 1902 року існували також і “морехідні класи”, які готували шкіперів. Навчання в цих класах тривало 3 – 4 місяці³⁶.

Архівні фонди зберігають ще чимало документів, зібраних Дмитром Яворницьким, завдяки яким можна дізнатись про побут, фольклор, професійні звичаї українських матросів.

¹ Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. – Ф. 8 – К.2 – Од. зб. 50. – Арк. 3. (Далі ІМФЕ).

² Ляшук Павло. Особовий склад ЧФ 1854 – 1855 рр. // Морська держава. – Севастополь, 2004. – № 2.

³ ІМФЕ – Ф. 8. – К. 2. – Од. зб. 50. – Арк. 72 – 73.

⁴ Там само. – Од. зб. 52. – Арк. 12 – 13.

⁵ Там само. – Арк. 22.

⁶ Там само. – К. 2. – Од. зб. 50. Арк. 72 – 73.

⁷ Там само. – Арк. 89.

⁸ Там само. – Арк. 74.

⁹ Там само. – Арк. 99.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – Арк. 103.

¹² Там само. – Арк. 109 – 110.

¹³ Там само. – Арк. 110.

¹⁴ Там само. – Арк. 111.

¹⁵ Там само. – Арк. 113.

¹⁶ Там само. – Ф. 8. – К. 2. – Од. зб. 50. – Арк. 126.

¹⁷ Там само. – Арк. 133.

¹⁸ Там само. – Арк. 160.

¹⁹ Там само. – Арк. 192.

²⁰ Там само. – Арк. 137.

²¹ Там само. – Арк. 138.

²² Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. – Одесса, 1850. – С. 125.

- ²³ ІМФЕ. – Ф. 8. – К. 2. – Од. зб. 49. – Арк. 180 – 181.
²⁴ Там само. – Арк. 182 – 183.
²⁵ Там само. – Арк. 184 – 185.
²⁶ Там само. – Арк. 157.
²⁷ Там само. – Арк. 160.
²⁸ Там само. – Арк. 173 – 174.
²⁹ Там само. – Арк. 126 а.
³⁰ Там само. – Арк. 139 – 140.
³¹ Ляшук Павло. Вказ. праця.
³² ІМФЕ. – Ф. 8. – К. 2. – Од. зб. 50. – Арк. 37 – 38.
³³ Там само. – Арк. 52.
³⁴ Там само. – Арк. 45.
³⁵ Там само. – Арк. 38.
³⁶ Там само. – Арк. 45 – 46.

В статье проанализированы архивные материалы о быте и обычаях украинских матросов, собранные Д.Яворницким.

Ключові слова: вільні матроси, матроський народний календар, морські святині, звичаї та обряди на флоті.

Ключевые слова: свободные матросы, матросский народный календарь, морские святини, обычаи и обряды на флоте.

In the article the archived materials about the way of life and consuetude's of the Ukrainian sailors, collected by D. Yavornyts'kyi are analyzed.

Key words: free sailors, sailors folk calendar, marine sacred objects, consuetudes and ceremonies in the navy.